УДК 821.161.2 Хвильовий.07

Ольга ПІСКУНОВА (Харків)

«РЕДАКТОР КАРК» МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО: ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ/КОНВЕРСІЯ МІСТИЧНОГО СУБ'ЄКТА

Анотація. У статті розглядаються явища інтерпеляції та конверсії (навернення), які формують містичного суб'єкта. За об'єкт дослідження взято новелу Миколи Хвильового «Редактор Карк» (1922), у якій ці явища представлені найбільш яскраво. У межах розвідки містичним суб'єктом подано головного героя новели, чия свідомість зазнає конверсії (навернення у трактуванні Вільяма Джеймса). На перший план висувається не візуальне сприйняття містичного досвіду, а його звуковий відповідник, що може виражатися у формі інтерпеляції (поклику/звернення) суб'єкта.

Ключові слова: містичний дискурс, аналіз дискурсу, містичний суб'єкт, інтерпеляція, конверсія, навернення.

1920-ті роки залишили по собі літературну спадщину, повну таємниць і загадок, розгадуванням яких займатиметься ще не одне покоління науковців. Микола Хвильовий є одним із чи не найбільш досліджуваних письменників того періоду. Сучасні науковці використовують різні методи прочитання його творів, кожного разу відкриваючи нові аспекти, що лише доповнюють образ письменника.

Попри це, тексти М. Хвильового, як і його постать, досі мають чимало «білих плям», до яких належить і містичний дискурс письменника, на який звертали увагу ще його сучасники: Дмитро Донцов, Аркадій Любченко, Сергій Пилипенко, Ґео Шкурупій та ін. Розгадати «його таємницю» (А. Любченко) за допомоги тих чи інших підходів намагалися дослідники й пізніше, зокрема Григорій Грабович, Леонід Плющ, Галина Хоменко, Юрій Шевельов тощо, чиї роботи є вагомим внеском у вивчення містичних граней творчості М. Хвильового.

Однак у художній літературі прояви містичного, яке не має чітких меж і єдиного визначення, потребує для повноти картини різних точок зору й методів дослідження. Містичний досвід є особливою формою пізнання, який характеризується невимовністю, швидкоплинністю і безвольністю [19]. Його особливість полягає в тому, що він не може бути вербалізований. Саме тому в літературі існує проблема передавання цього досвіду і, відповідно, його виявлення й дослідження, оскільки «у літературних <…> текстах містичний досвід можна передати й описати тільки метафорично» [13, с. 48].

Одним із методів виявлення й дослідження містичного може бути французький аналіз дискурсу (А. D.), який, поєднуючи лінгвістику Фердинанда де Соссюра, філософію Луї Альтюссера та психоаналіз Жака Лакана, виробив власний підхід до проблем смислу й суб'єкта дискурсу. І хоча цей метод безпосередньо не торкається містичного, він може бути органічно застосований до сфери містики з урахуванням її природи. Адже метафора, за своєю суттю, пов'язана із дискурсною семантикою, яку в А. D. визначають як зв'язок, що існує між значенням тексту і соціально-історичними умовами його виникнення [10, с. 37–38]. А. D., поєднуючи лінгвістику, ідеологію і несвідоме у їхньому взаємному впливі на формування суб'єкта, який проявляє себе в певному дискурсі, «має справу з невисловлюваним (l'inénonçable)» (розрідження автора – П. С.) [7, с. 30], що відповідає природі містичного.

Метою цієї студії є простежити на прикладі новели М. Хвильового «Редактор Карк» (1922) механізм виникнення містичного суб'єкта в результаті інтерпеляції/конверсії та вплив цих явищ на дискурсну семантику.

Однією з ознак набуття містичного досвіду може бути явище конверсії (conversion), яке описує Вільям Джеймс у роботі «Множинність релігійного досвіду» («The Varieties of Religious Experience», 1902): «Бути наверненим, відродженим, отримати благодать, пізнати віру, досягти упевненості – усе це фрази, які визначають поступовий чи раптовий процес у результаті якого досі розколота, негідна, нещасна свідомість починає відчувати внутрішню єдність, праведність, щастя…» [19]. Тобто конверсія – це зміна системи ідей, що має релігійний характер і відбувається всередині суб'єкта у формі кризи. Це означає, що система ідей, які до того перебували на периферії свідомості, займають панівне становище і керують волею людини [4, с. 162–163], що може виражатися у її вчинках, висловлюваннях, діях тощо. Зміна системи ідей призводить до зміни поведінки особи, оскільки після конверсії усе, що вона говорить і робить, перебуває в межах цієї системи ідей [4, с. 173]. Така зміна може бути як раптовою, так і наслідком відповідних тривалих практик.

Зауважимо, що в російському перекладі названої роботи В. Джеймса «conversion» перекладено як «обращение», що зберігає полісемію поняття. Однак в українській мові відповідні лексеми «звернення», «навернення», «перетворення», «розворот» передають лише окремі аспекти цього явища,

тому задля збереження усіх семантичних нюансів у межах A. D. переклад поняття вважаємо недоцільним.

Несвідоме, на думку В. Джеймса, відіграє в процесі конверсії важливу роль, адже зусиллям волі суб'єкт лише міцніше прив'язаний до власного недосконалого я, у той час як несвідоме стає керівним центром нового я, що народжується [4, с. 173]. Таким чином, у конверсії ключову роль відіграють несвідоме і сфера ідей.

Останнє поняття тісно пов'язане з ідеологією в розумінні Луї Альтюссера, який відносить ідеї до матеріального прояву ідеології, чия матеріальність виявляється у конкретних діях, думках, міркуваннях, дотриманні ритуалів, що мають своє відображення у реальному світі і співвідносяться з ідеологічними переконаннями індивідуума, тобто «ідеологія репрезентує уявне ставлення людей до їхніх реальних умов існування» [1]. Матеріальність ідеології полягає в тому, що вона «приписує певну матеріальну практичну діяльність, регульовану матеріальними ритуалами, і ця практична діяльність існує в матеріальних вчинках суб'єкта, який діє у повній свідомості й у згоді зі своїми віруваннями» [1]. Іншими словами, віра людини (у бога, обов'язок, справедливість тощо) походить від самого індивідуума як суб'єкта, у якому містяться ідеї про його вірування. При цьому Л. Альтюссер ставить знак рівності між ідеологією та ілюзією/алюзією, оскільки ідеології лише натякають на реальність [1].

«Ідеологія, – пише Л. Альтюссер, – звертається до індивідуумів як до суб'єктів», які залежно від конкретної ідеології можуть функціонувати під різними назвами (наприклад, душа, Бог тощо). При цьому суб'єкт «завжди-вже» (Л. Альтюссер) є суб'єктом ідеології. Це досягається шляхом повсякденних практик упізнання, наприклад, звичайною відповіддю «Це я!» на запитання «Хто там?». Цілком очевидно, що ніхто, окрім «я», не може дати таку відповідь на це запитання, але саме через таке «ви-знання» ідеологія трансформує конкретних індивідуумів на конкретних суб'єктів шляхом інтерпеляції (l'interpellation) [1].

Під інтерпеляцією Л. Альтюссер розуміє звернення ідеології до індивідуума, у результаті якого він стає суб'єктом. Таке звернення можна уявити у вигляді банальної ситуації, коли, наприклад, поліцейський звертається до когось на вулиці: «Агов, ви, там!». На такий вигук обертається покликаний індивідуум. «У результаті цього простого **розвороту (conversion)** свого тіла на 180 градусів він стає *суб'єктом*» (виокремлення моє – О. П, курсив автора – Л. А.) [17, с. 47; 18].

Для A. D. інтерпеляція є фігурою, яка дозволяє простежити взаємозалежність питань побудови смислу і формування суб'єкта. Вона дозволяє зробити матеріально відчутним зв'язок між «юридичним суб'єктом» («юридично-політичним апаратом, який розподіляє-перевіряє-контролює "особистості"» [7, с. 260]) та ідеологічним суб'єктом, яким є суб'єкт, що перебуває у певній дискурсній формації як елементі формації ідеологічної. Інтерпеляція представляє «театр свідомості (я бачу, я думаю, я говорю, я тебе бачу, я з тобою розмовляю тощо) <…> з іншого боку декорації, звідки можна зрозуміти, що йдеться про суб'єкт, що говорять із суб'єктом» [7, с. 261].

В A. D. дискурс визначається як акт «висловлювання, що розглядається з точки зору дискурсного механізму, який <…> має значимість для певного колективу, <…> інакше кажучи, тексти, які передбачають позицію в дискурсному полі» [7, с. 27]. При цьому, поняття дискурсу не тотожне ані поняттю текст, ані поняттю мовлення [7, с. 35]. Визначення ж дискурсної формації запозичене представниками школи A. D. у Мішеля Фуко, який пропонує це поняття, щоб уникнути слів, які «неадекватно описують <…> системи розсіяння», таких як: наука, теорія, ідеологія [14, с. 62].

Якщо виходити із того, що твір мистецтва, зокрема літературний твір, несе в собі якусь ідею або систему ідей, то кожен із них можна розглядати як інтерпеляцію певних суб'єктів. Автор, щоби бути почутим, робить вибір із обмеженої кількості виражальних засобів, які у сукупності можуть бути «почуті» лише тим реципієнтом, який перебуває в одній із автором дискурсній формації, що є однією із сукупностей формації ідеологічної.

Особливо прозорим таке визначення стає, коли автор художнього твору звертається безпосередньо до читача, як-от у новелі «Редактор Карк». Спершу він ніби готує читача до спільної творчості: «*І читач творець*, не тільки я, не тільки ми – письменники» (курсив мій – О. П.) [16, с. 140], а потім не залишає читачеві іншого вибору, окрім як залучитися до творення, радячись із ним: «Проте не можна в кожній новелі про кохання – *як ви гадаєте*?» (курсив мій – О. П.) [16, с. 151]. Називаючи читача творцем, автор, як суб'єкт, інтерпелює його.

Младен Долар, аналізуючи природу інтерпеляції, зіставляє її із вибором у трактуванні Ж. Лакана. І те, й інше, на думку дослідника, пов'язане із примусовим вибором, вибором без альтернативи. Різниця полягає лише в тому, що примусовий вибір у Ж. Лакана пов'язаний із утратою, вибір, передбачений інтерпеляцією, – з набуттям: «Інший [з великої літери] Альтюссера (імпліцитно) потребує доповнення суб'єктом. Цей Суб'єкт існує лише завдяки визнанню з боку суб'єкта; його ретроактивне існування є корелятом ілюзорного "завжди-вже" суб'єкта» [5]. Тобто спершу суб'єкт формує Суб'єкта/Іншого[1], який потім перетворює індивідуума на суб'єкта.

[1] Альтюссер у цитованій роботі не розмежовує понять Суб'єкт і Інший.

Власне, зауважує Л. Альтюссер, сам Суб'єкт роздвоюється/розколюється на Суб'єкта і суб'єкта (прикладом чого є народження Христа, який одночасно є і Суб'єктом, і суб'єктом), щоби «емпірично, видимим для очей і відчутним на доторк суб'єктів чином» [1] показати, що суб'єкти існують для Суб'єкта й підкоряються Йому, щоб зрештою поєднатися з Ним [1].

Тема розколотості суб'єкта проходить червоною ниткою через твори Миколи Хвильового. Вона виражається як через артикульовану розколотість (наприклад, «Я (Романтика)»), так і через «гру двійників» (Г. Грабович) (наприклад, анарх і Хлоня у «Санаторійній зоні» [3]). У новелі «Редактор Карк» розколотість представлена парами автор–читач і Карк–Шкіц.

Першу пару Хвильовий наприкінці новели називає «дійовими особами» [16, с. 154]. «Літературна енциклопедія» витлумачує дійову особу як героя «драматичного твору, який, на відміну від персонажа епічного твору <…>, позбавлений описових характеристик, авторського ставлення, не замикається <…> на психічній саморефлексії, а мусить немовби сам розкрити своє єство у різних, часто конфліктних ситуаціях <…>, монологах та діалогах» [10, с. 290]. Наявність у цьому понятті кореня 'дій' лише підкреслює активну позицію того, кого так називають. Така особа здатна трансформуватися, залишаючись у межах визначеної драматургом сюжетної лінії, однак не позбавлена ілюзії свободи, це той, хто здатен діяти, здатен до самоформування й саморозкриття.

Таким чином, трансформація автора й читача у дійових осіб звільняє їх від певних обмежень, збільшує варіативність вибору та пов'язана із набуттям додаткових можливостей. При цьому процесом завершення твору (але не тексту) долається розколотість суб'єкта, яка у процесі творіння полягає в тому, що та сама людина є одночасно автором і читачем.

У новелі «дійовим особам» протиставлені «типи», до яких М. Хвильовий відносить усіх персонажів та зокрема Карка і Шкіца: «В новелі два *головні типи*: Карк і Шкіц» (курсив мій – О. П.) [16, с. 151].

Типом, за «Літературною енциклопедією», є «узагальнений художній образ-персонаж, який в індивідуальних рисах концентрує характерні ознаки, спосіб мислення, світоглядні орієнтації певної спільноти або нації» [11, с. 481]. Тобто типом є узагальнена абстракція, що поєднує найбільш поширені властивості. Це особа, яка позбавлена індивідуальності, шаблонна, яку неможна ідентифікувати у множині.

Тип, попри свою знеособленість, так само, як і індивідуум, «завжди-вже» є суб'єктом ідеології та набуває містичного досвіду через інтерпеляцію – поклик/звернення – що пов'язана зі звуковими кодами.

І хоча в основі конверсії, описаної В. Джеймсом, лежить візуальний ефект, видіння, а для інтерпеляції ключовим є звук, поклик, вони в сукупності утворюють дуальність, яка постає моделлю верхнього і нижнього світів: «…у той час як видіння й переживання оптично-візуального характеру зазвичай діють "згори", то аналогічна космосу і "споріднена душі" *музика* природи лунає "знизу" <…> Нерідко космічно-природне "співзвуччя" посідає у сфері нічного й нижнього світу те положення, яке у денному світі посідає сонце з усіма його візіонерськими проявами (у пітьмі ночі світло замінюється звуком)» [15, с. 95].

Наведемо із тексту приклад одного з таких звернень:

«Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його **покликано**.

– Товаришу!

<…>

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молодої, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості…» (виокремлення моє – О. П.) [16, с. 140].

Неможливість одразу визначити джерело поклику пов'язана із розколотістю суб'єкта. Він не завжди може відрізнити внутрішній і зовнішній голос: «Не так говорю я, як говорять мною – голос говорить у мені і через мене», «голос змушує <…> прийняти відповідальність», яка збільшується мірою її задоволення [8].

У цьому випадку голос співвідносний зі священними знаками [8]. Інтерпеляція ж постає точкою, де поєднуються голоси суб'єкта і Суб'єкта, сприяє віднаходженню «свого "автентичного" его за допомогою прийняття поклику Іншого, займаючи позицію його адресата» [8], допомагає подолати розколотість. Проте, коли джерело голосу стає явним, він втрачає свою містичність.

У наведеному уривку Карк, почувши звернення «Товаришу!», замислюється про його джерело: «Відкіля цей голос?». І подальше його впізнання дає зрозуміти, що редактора цікавив не стільки той, *хто* гукає, скільки те, *звідки* гукають. Це дало би можливість визначити, чи гукають саме його.

Слово «товариш», окрім найбільш поширених словникових значень («людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу»; «людина, зв'язана з ким-небудь дружбою»; «людина, ідейно зв'язана з іншими людьми»; «соратник, однодумець» [2, с. 1457]), має багату традицію вживання у різних спільнотах. Так, воно фігурувало із прикметниками й без у різних козацьких титулах, для рядового козака титул «товариш» означало, що він є повноправним членом січового товариства [9]. У Радянському Союзі слово «товариш», яке мало заступити більш традиційні для Імперії «пан», «пані» (рос. «господин», «госпожа»), набуло ідеологічного негативного забарвлення, на відміну від більш офіційного звернення «громадянин» (рос.

«гражданин»), що передбачало наявність у людини прав, свобод і гідності.

Із «товаришем» етимологічно пов'язане слово «товар», запозичене із тюркських мов від слів із значенням «худоба», «майно» [6, с. 586], що підкреслює відсутність у людини, до якої так звертаються, волі/духу. Подібних конотацій «товариш» набуває, наприклад, і в Євангелії від Матвія, де застосовується до кола рабів (Мт 18:28–33).

Для тих, хто починав «червінькову революцію» (М. Хвильовий), це слово овіяне романтичним ореолом, воно пов'язане із новими сподіваннями, передчуттям змін дорогою до «загірної комуни» (М. Хвильовий). Саме тому Карк, трохи замисливши, у-пізнає цей голос «сімнадцятого року». Однак потім у нього виникає сумнів, чи є цей голос зовнішнім для нього, чи він лунає всередині, і чи він є справжнім голосом революції. Ці роздуми загострюють розколотість суб'єкта і спричиняють кризу свідомості.

Вільям Джеймс, аналізуючи приклади конверсії, зауважує, що вона зазвичай настає тоді, коли суб'єкт перебуває у стані крайнього відчаю [4, с. 186], коли в душі того, хто перебуває «на порозі» конверсії, переважають «відчуття власної недосконалості, "гріха", від якого хочеться звільнитися» і «жага наблизитися до ідеалу, який панує над ним [суб'єктом]», при цьому перше поглинає всю увагу людини [4, с. 173]. Саме це змушує Карка спершу відчути тривогу, а потім нервувати, у нього всередині наростає напруження, яке передує конверсії. Нарешті Карк чує внутрішній голос, який свідчить, що навернення відбулося:

«Стукало в голову:

- Ала-верди! Ала-верди!» [16, с. 153].

Цей вигук постає тим самим внутрішнім голосом, за допомоги якого Суб'єкт інтерпелює суб'єкта.

Леонід Плющ, вдаючись до прочитання творів М. Хвильового крізь призму антропософії, пов'язує «Ала-верди!» із монотонним азійським співом татарина («Я (Романтика)», 1923) і вигуками мисливців («Мисливські оповідання добродія Степчука», 1929), що постає символом вартових ЧК, які розстрілюють Україну [12, с. 726–727]. Однак у контексті A. D. з урахуванням фраз, що оточують цей вигук, він набуває іншого значення.

Як відомо, «Ала-верди!» складається зі слів «allah» («бог») і «verdi» (форма минулого часу дієслова «ver» – «дати»), що в перекладі з турецької означає «бог дав». Отже Карк тут уже безпомилково впізнає поклик: «…я дивлюся вгору – там синьо і **нічого не видно**, а я щось знаю. **Його ніхто не бачить**, а я **почуваю**» (виокремлення наше – О. П.) [16, с. 153]. По-чування тут співвідноситься з іще нечітким, але розбірливим покликом, який спрямовує Карка до остаточного подолання розколотості й поєднання із Суб'єктом.

Таким чином, редактор Карк інтерпольований містичним Суб'єктом та пережив конверсію, тобто зміну системи ідей. Логічно припустити, що містичний світогляд був властивим і самому авторові новели, який в умовах, коли формується нове мистецтво, чиєю експліцитною складовою мають бути атеїстично-матеріалістичні переконання, намагається передати містичний досвід через метафори, деталі, додаткові конотації. Однак це питання потребує більш детального дослідження за межами цієї розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) / Луи Альтюссер // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html (дата звернення 27.02.2018) – Назва з екрана.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. Грабович Г. Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового / Григорій Грабович // Критика – Травень, 2015. – Режим доступу: https://krytyka.com/ua/articles/symvolichna-avtobiohrafiya-u-prozi-mykoly-khvylovoho (дата звернення 15.03.2018) – Назва з екрана.
4. Джеймс В. Многообразие религиозного опыта / Вильям Джеймс / Репринтное издание. – Санкт-Петербург: «Андреев и сыновья», 1992. – 424 с.
5. Долар М. По ту сторону интерпелляции / Младен Долар // Неприкосновенный запас № 85 (5/2012) – Режим доступу: http://www.nlobooks.ru/node/2796#_ftnref3 (дата звернення: 11.03.2018) – Назва з екрана.
6. Етимологічний словник української мови: Т. 5: Р–Т / Уклад.: Р. В. Болдирєв та ін. – Київ: Наук. думка, 2006. – 704 с.
7. Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса : Пер. с фр. и португ. / Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю. С. Степанова. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2002. – 416 с.
8. Кожен із нас черевомовець. Інтерв'ю з Младеном Доларом 17 березня 2016 року // Провід – Режим доступу: http://provid.org/others/kozhen-iz-nas-cherevomovets-interv-yu-z-mladenom-dolarom/ (дата звернення 12.04.2018) – Назва з екрана.
9. Кривоший О. Товариш / О. Кривоший // Довідник з історії України. – Режим доступу: http://history.franko.lviv.ua/IIIt_2.htm (дата звернення: 15.04.2018) – Назва з екрана.
10. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Київ: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.

11. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Київ: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
12. Плющ Л. Його таємниця, або «Прекрасна ложа» Хвильового. – Київ: Факт, 2006. – 876 с.
13. Поетика містичного : [колективна монографія] / упорядк. О. Червінської. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 320 с.
14. Фуко М. Археологія знання / Мішель Фуко / Пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
15. Ханзен-Лёве Аге А. Русский символизм. Система поэтических мотивов. Мифопоэтический символизм. Космическая символика / Пер. с нем. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург: «Академический проект», 2003. – 816 с.
16. Хвильовий М. Редактор Карк / Микола Хвильовий // Твори: У 2-х т.; упоряд. М. Жулинського та П. Майдаченка; передм. М. Жулинського. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 136–154.
17. Althusser L. Idéologie et appareils idéologiques d'État / Louis Althusser – Режим доступу: http://classiques.uqac.ca/contemporains/althusser_louis/ideologie_et_AIE/ideologie_et_AIE.pdf – 60 p. (Дата звернення: 11.03.2018) – Назва з екрана.
18. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses / Louis Althusser / Translated from the French by Ben Brewster – Режим доступу: https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm (Дата звернення: 11.03.2018) – Назва з екрана.
19. James W. The Varieties of Religious Experience / William James. – Режим доступу: http://www.gutenberg.org/files/621/621-h/621-h.html#toc15 (дата звернення: 11.03.2018) – Назва з екрана.

Olha Piskunova

«Redaktor Kark» («Editor Kark») by Mykola Khvylovy: interpellation/convertion of the mystical subject

Summary. The article deals with the phenomena of interpellation and conversion that form a mystical subject. The object of the research is the Mykola Khvylovy's short story «Redaktor Kark» («Editor Kark», 1922) in which these phenomena are the most clearly represented. The mystical subject within the article is the main character of the short story whose consciousness undergoes conversion (in the interpretation of William James). At the forefront is not the visual perception of the mystical experience, but its sound equivalent, which can be expressed as an interpellation of the subject.

Key words: mystical discourse, discourse analysis, mystical subject, interpellation, conversion.

Одержано 22.03.208 р.

© Піскунова О., 2018